

## อิสรภาพในการมองเห็นตลาด

### ของเกษตรกรไทย

.....ระพี สาคริก

จากกระแสซึ่งอยู่บนพื้นฐานธรรมชาติของสังคมไทย พอผลอะไรขึ้นได้สักอย่าง ในที่สุดก็มักร้องว่า"**ตลาดไม่มี**" ปัญหาเรื่อง"**ตลาดมี-ตลาดไม่มี**"จึงเป็นสิ่งที่พบกันเสมอ ๆ หากรากฐานคนในสังคมตกอยู่ในสภาพ"**ยึดคิดรูปแบบ**"จนเป็นสันดานยังไม่ได้รับการแก้ไขอย่างจริงจัง โดยที่ช่วยให้เกษตรกรสามารถมองเห็นตลาดได้เองอย่างอิสระ วันหนึ่งข้างหน้าไม่เร็วก็ช้า การเกาตรของไทยก็คงต้องพบกับหนทางตันเป็นแน่

**การร้องขอให้คนอื่นช่วย** ถือเป็นรูปลักษณะหนึ่งซึ่งสารภาพความจริงของสิ่งที่อยู่ในตัวเองทำให้รู้ว่า "**มีเงิน-ไม่ทำอะไรหลายหลายความเป็นมนุษย์เข้าไปแฝงอยู่ในรากฐานความเป็นมนุษย์อย่างปฏิเสธมิได้**" ซึ่งสิ่งดังกล่าว หากมีอยู่ย่อมไม่อาจต่อสู้ด้วยลำแข้งของตนเองได้ จึงสะท้อนให้เห็นพฤติกรรมแต่เพียงภาพของพฤติกรรมที่ปล่อยตัวปล่อยใจ ทำให้ชีวิตตกอยู่ในสภาพที่ไร้คุณค่าและความหมาย คงเอาแต่ร้องหาตลาดจากคนอื่น ย่อมไม่ช่วยให้สังคมรวมทั้งตัวเองซึ่งเป็นส่วนหนึ่งอยู่ได้อย่างมั่นคง

ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงที่พื้นฐานและโครงสร้างของวัฒนธรรมไทยซึ่งเป็นมาแล้วจากอดีต ถ้ามองที่วิถีชีวิตคนจากระดับบนลงมา ถึงระดับล่างสุดซึ่งทำมาหากินใกล้ชิดกับพื้นดิน ในเมื่อรากฐานจิตใจคนระดับล่างถูกปิดกั้นโดยอิทธิพลวัตถุซึ่งคนระดับบนถ่ายทอดลงมาสู่ด้านล่าง ย่อมทำให้พลังในการพัฒนาตนเองซึ่งควรมีโอกาสหยั่งรากลงได้ลึกซึ่งกลับจำต้องสูญเสีย และเปลี่ยนวิถีทางมาอยู่ภายใต้อิทธิพลวัตถุ ซึ่งมีเหตุผลสนองประโยชน์ในด้านวัตถุแก่คนระดับเหนือขึ้นไปอย่างเป็นระบบ

คงจะพบสังขธรรมได้จากผลซึ่งคนระดับที่ยังคงทำมาหากินกับพื้นดินโดยตรงเกี่ยวข้องกับการเกษตร ซึ่งควรถือว่าคือส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมท้องถิ่น ที่เปลี่ยนสภาพจากการพึ่งพาตนเองมาเป็นการเรียกร้องให้รัฐบาลหาตลาดให้ซึ่งเกิดขึ้นเป็นช่วง ๆ และถี่มากยิ่งขึ้น อีกทั้งเชื่อว่าในอนาคตจะมีความรุนแรงยิ่งขึ้นไปอีก

**ในด้านของคนที่สังกัดอยู่ภายใต้อำนาจบริหารของรัฐบาล** ก็มีแนวโน้มที่แสดงออกให้เห็นชัดเจนอย่างสอดคล้องกันด้วยว่า "**ถ้าจะคิดส่งเสริมให้เกษตรกรผลิตอะไรก็ตาม จำเป็นต้องหาตลาดให้ด้วย**" แทนที่จะรู้สึกได้ถึงบทเรียนในอดีตเพื่อนำมาใช้ปรับแนวคิดใหม่ได้ว่า "**ควรส่งเสริมให้เกษตรกรมีโอกาสปรับรากฐานความคิด เพื่อให้มองเห็นตลาดอย่างอิสระและตัดสินใจเลือกผลิตได้เอง**"

แนวคิดดังกล่าวจะเป็นไปได้ ผู้ปฏิบัติจำเป็นต้องหยั่งรู้ ถึงสังขธรรมซึ่งอยู่ในกระบวนการเรียนรู้ของมนุษย์ แต่ตามความเป็นจริงในปัจจุบัน วิถีทางในการคิดของคนส่วนใหญ่มักยังไม่อาจปรับมาสู่ด้านซึ่งมีความเป็นตัวของตัวเองได้ ยิ่งผู้ที่มีโอกาสขึ้นไปสู่ระดับบนมากขึ้นก็จะสะท้อนพฤติกรรมให้รู้ว่าขาดการคิดได้อย่างอิสระหากนำสิ่งใดสิ่งหนึ่งไปผูกติดไว้กับอีกสิ่งหนึ่ง ดังนั้นเมื่อนำความคิดไปใช้แก้ไขปัญหากลับมีผลเป็นปัญหาหนักมากยิ่งขึ้น

ดังเช่นกรณีการผลิตและการค้าข้าว โดยที่พบว่า"**บุคคลผู้ซึ่งดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีออกไปวิ่งขายข้าวเอง กับอีกด้านหนึ่ง มีชาวนาชาวไร่กลุ่มเข้ามาร้องเรียนหาราคาพืชผลและตลาดกับรัฐบาล**" ซึ่งสะท้อนให้เห็นภาพทิศทางตรงข้าม แทนที่จะสอดคล้องกันกับการพัฒนาโดยมีการกระจายอำนาจลงสู่ระดับล่างซึ่งถือเป็นพื้นฐานสังคม แม้การกระจายอำนาจซึ่งมีการเรียกร้องกันมาแล้วเป็นช่วง ๆ ผู้ที่มองภาพรวมและเห็นได้ลึกย่อมพบว่า"**แท้จริงแล้วก็คือการกระจายภาวะรวบอำนาจมากกว่า**"

ถ้าเกษตรกรซึ่งเป็นคนระดับพื้นดินสามารถมองเห็นตลาดได้ด้วยตนเอง ย่อมสามารถกระจายพลังด้วยความรู้ความสามารถของแต่ละคน อีกทั้งมีการเชื่อมโยงถึงกันอย่างเป็นธรรมชาติ ส่วนผู้บริหารระดับบนซึ่งได้รับมอบหมายหน้าที่ในการกำหนดนโยบาย ย่อมปรับตัวเองให้เข้าไปอยู่ในฐานะซึ่งด้านหนึ่งเป็นฝ่ายเรียนรู้จากคนระดับล่าง กันอีกด้านหนึ่งย่อมมีการถ่ายทอดข้อมูลจากระดับล่างมาใช้ประกอบการกำหนดนโยบายอย่างสอดคล้องกันกับเหตุและผล อีกทั้งทวนกลับลงไปให้อิสรภาพในการตัดสินใจผลิตสิ่งต่าง ๆ โดยคนระดับล่างอีกครั้งหนึ่ง

หากสามารถมองจากรากฐานจิตใจที่อิสระถึงระดับหนึ่งย่อมมองเห็นทุกสิ่งทุกอย่างอย่างอิสระด้านเสมอ และยังรู้ได้ชัดเจนว่าด้านใดคือพื้นฐาน ดังนั้นการที่มีคนมองเห็นด้านเดียวซึ่งจะมีแนวโน้มมองไปยังด้านปลาย ถ้ามีคุณลักษณะดังกล่าวเป็นส่วนใหญ่ ย่อมทำให้สังคมซึ่งควรจะมีคนร่วมมือกันได้ "จำเป็นต้องเปลี่ยนไปอยู่ในสภาพ"ตัวใครตัวมัน" ดังจะพบความจริงว่า แม้อาจมีการรวมกลุ่มแต่จริง ๆ แล้ว เกิดจากการจัดโดยคนกลุ่มอื่น เช่นจากคนในภาครัฐ จึงอยู่กันอย่างหลวม ๆ หากมีผลประโยชน์มากกระทบก็จะแตกออกจากกันให้เห็นได้ไม่ยาก

ดังนั้น"ประเด็นการมองเห็นตลาดหรือไม่เห็น หรือตลาดมี-ตลาดไม่มี" จึงไม่ได้อยู่ที่ตลาดหากเกิดจากปัญหาเกี่ยวกับประสิทธิภาพภายในรากฐานของเกษตรกรซึ่งมีบทบาทกำหนดศักยภาพและความสามารถของแต่ละคน "หากรากฐานคนตกอยู่ภายใต้ภาวะครอบงำจากอิทธิพลวัตถุ ย่อมพบความจริงได้ว่า มีกระแสเรียกร้องไปที่คนอื่น แม้การเรียกร้องหาตลาดซึ่งเกิดขึ้นจนเป็นนิสัย"อีกทั้งยังสานต่อไปทำให้ต้องพบกับหนทางตัน แม้จะช่วยแก้ไขปัญหาไปได้ย่อมเป็นเพียงผลเฉพาะหน้าเท่านั้น หากกลับเปิดโอกาสให้คนอื่นเข้ามาฉกฉวยโอกาสใช้ช่องทางแสวงประโยชน์อยู่ในส่วนเล็ก ทำให้นักท่องเที่ยวจำต้องตกเป็นทาสรับใช้กว้างขวางมากขึ้น

เมื่อกล่าวถึงประเด็น"ตลาดมี-ตลาดไม่มี" การรื้อหาตลาดจากคนอื่นจะเป็นภาพซึ่งพบได้ทั่วไปในบรรยากาศของประเทศด้อยพัฒนา โดยไม่ละเว้นว่าเป็นคนคับพื้นดินหรือผู้มีการศึกษาสูงแค่ไหน จึงน่าจะรู้ได้ว่า"ระดับภูมิปัญญาสังคมหรือคน เป็นสังคมซึ่งอยู่ในค่านอน" แต่ถ้ามองในด้านตั้งอาจพบกับการเปลี่ยนแปลงที่สะท้อนให้เห็นว่า"ยิ่งชีวิตสูงขึ้นบนพื้นฐานอำนาจและวัตถุ ส่วนใหญ่จะสะท้อนให้เห็นว่ามีความคิดค้นเกินยิ่งขึ้น"

ในสภาพเช่นนี้ หลังจากผลิตแล้ว มักมีกระแสเรียกร้องว่า"ไม่มีตลาด" แม้ก่อนคิดจะผลิตก็มักถามว่า"มีตลาดให้ด้วยหรือเปล่า" กับอีกด้านหนึ่งพอเห็นมีใครขายได้ ผู้ที่หน้าที่ส่งเสริมก็นำมาอ้างว่า"มีการขายได้ เงินกันแล้วจึงแนะนำให้เอาพืชชนิดนั้นมาปลูก" ส่วนในด้านผู้ปลูก พอเริ่มต้นรู้สึกว่ายขายได้ก็ก็จะบิดเจียบไว้ เพราะเกรงไปว่าถ้าคนอื่นรู้ความจริงจะหันมาปลูกแข่งกับตน

ส่วนผู้ที่เห็นคนอื่นทำและขายได้ก็ก็จะพากันทำตามอย่างโดยขาดการคิดหน้าคิดหลังให้รอบคอบ เพราะขาดพื้นฐานซึ่งช่วยให้ตนมองการณ์ไกล "การพึ่งพาตนเองซึ่งถือเป็นฐานสำคัญของความสำเร็จจึงเกิดขึ้นได้ยาก นอกจากคอยอิงตามกระแสกันไปเพียงวันหนึ่ง ๆ " ในที่สุดก็จำต้องยอมให้คนอื่นมาเป็นนายเพื่อหวังให้ตนอยู่ต่อไปได้เรื่อย ๆ จนสิ้นสภาพไม่ว่าเร็วหรือช้า ดังเช่นภาพสะท้อนจากการคิดแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจซึ่งเปลี่ยนแปลงจากอดีตมาจนถึงปัจจุบัน

ถ้าสามารถพึ่งพาตนเองได้ย่อมมีสิ่งหนึ่งตามมาด้วยคือ "มีความคิดริเริ่มสิ่งใหม่ ๆ เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง โดยไม่ยอมตามกันคนอื่น" ทั้ง ๆ ที่เรากล่าวกันมาเป็นช่วง ๆ แล้วว่า"จะพัฒนาคนให้สามารถพึ่งตนเองได้" แต่หลังจากทำไปแล้วช่วงหนึ่งมักพบความจริงว่า กลุ่มคนซึ่งเป็นเป้าหมายกลับพึ่งพาตนเองได้ยากยิ่งขึ้น ทั้งนี้และทั้งนี้เป็นเพราะกระแสความรักความสนใจจริงของแต่ละคนซึ่งมีเป็นธรรมชาติอยู่ภายในรากฐานมาแต่กำเนิด กลับถูกทำลายลงไปมากยิ่งขึ้น

หากถามว่า"ตลาดคืออะไรและอยู่ที่ไหน" เชื่อว่าจากพื้นฐานแนวคิดซึ่งกล่าวมาแล้วคงมุ่งความเข้าใจไปยังภาพของ"ร้านค้าลักษณะต่าง ๆ "โดยที่เชื่อว่ามีความต้องการผลิตผลไปใช้และคิดว่าตนน่าจะขายได้ ซึ่งเป็นทรรศนะที่มุ่งมองไปยัง"ตลาดซึ่งเป็นผลสำเร็จรูป" ดังนั้นหลังจากนำมาเตรียมการผลิตจนถึงขั้นได้ผลิตผล กลับพบว่า จริง ๆ แล้วมีคนอื่นไปยึดครองอยู่แล้ว หรือรูปแบบความต้องการเปลี่ยนไปแล้ว ทำให้ต้องผิดหวัง

ความคิดดังกล่าวมีผลสืบเนื่องมารากรากฐานจิตใจผู้มองซึ่งยึดติดรูปแบบ จึงไม่สามารถผ่านลงไปถึงเหตุและผลได้อย่างแท้จริง ทั้งนี้และทั้งนี้เนื่องจากสิ่งทั้งหลายที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตคน ต่างก็มีเหตุมีผลสัมพันธ์อยู่กับอิทธิพลเงื่อนไขซึ่งอยู่ในรากฐานจิตใจคนทั้งสิ้น ดังนั้นถ้าบุคคลใดสนใจค้นหาความจริงที่คน ช่วยให้รู้และเข้าถึงคนได้ ไม่ว่าคิดทำในสิ่งที่ดีหรือไม่ดี ย่อมประสบผลสำเร็จอันควรแก่เหตุและผลได้ทุกเรื่อง

ดังนั้น ถ้าไม่สามารถมองได้ถึงความจริงของชีวิตและความต้องการของคน ซึ่งมีเหตุผลสัมพันธ์ถึงการผลิตและการจัดการที่ช่วยให้พิจารณาปรับผลผลิตอย่างสอดคล้องกัน วิธีทางที่เชื่อมโยงถึงตลาดย่อมมีโอกาสมองกับทางตันได้เสมอ นอกจากนั้น หลังจากผู้ซึ่งมีความคิดในลักษณะดังกล่าวจำเป็นต้องผิดหวัง ย่อมมีธรรมชาติที่นำไปเป็นทางสนอื่นเพียงเพื่อต้องการผลประโยชน์ได้ไม่ยาก ดังนั้นแท้จริงแล้ว ตลาดหาใช้สิ่งซึ่งมีลักษณะเป็นรูปแบบให้มองเห็นได้ด้วยภาพเฉพาะหน้าไม่ หากหมายถึงความต้องการของจิตใจคนในแต่ละช่วง ซึ่งมีกระแสหมุนวนถึงกันเป็นวัฏจักร

แม้ความต้องการของร่างกาย หากปราศจากเงื่อนไขซึ่งปรากฏอยู่ในจิตวิญญาณก็คงไม่อาจทำอะไรให้บรรลุผลได้อย่างแท้จริง แต่ถ้าในอดีตรมีการสั่งสมเงื่อนไขไว้ทำให้จิตใจรู้สึกอยากมากขึ้นย่อมทำให้บริโภคเข้าไปมากเกินไปจนความพอเหมาะพอดี จึงส่งผลร้ายวนกลับมาทำลายตัวเองในที่สุด

จิตใจที่บังเกิดความอยากเพราะแรงจริต มีเหตุผลสืบเนื่องมาจากการที่ร่างกายได้เคยสัมผัสซึ่งแสงมากับสิ่งที่ตนสัมผัสเพียงชั่วครั้งชั่วคราวเท่านั้น จึงมีอิทธิพลกำหนดให้ตัวเองกอบโกยอย่างขาดการรู้ถึงเหตุและผล และเมื่อรากฐานคนขาดสติย่อมขาดความยั้งคิดจึงหยุดไ้ยาก พลอยให้การหาตลาดจำต้องขาดเหตุผลไปด้วย

ระบบที่เกิดขึ้นจากรากฐานดังกล่าวจนเป็นนิสัย จึงมีเงื่อนไขกำหนดวิถีทางและวิธีการหาตลาดซึ่งก่อความเดือดร้อนให้กับเพื่อนมนุษย์ ดังจะพบได้จากการใช้วิถีกำหนดกระแสการเปลี่ยนแปลงรูปแบบผลผลิตให้เร็วขึ้นอย่างต่อเนื่องเป็นเครื่องมือครอบงำจิตใจเพื่อนมนุษย์ในด้านผู้บริโภคอย่างขาดความรับผิดชอบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกระทำกับคนในด้านน้อยโอกาสและเยาวชน

อนึ่ง การมองตลาดที่สามารถผ่านลงไปเห็นความจริงได้ถึงคนยังไม่เพียงพอแก่การได้ชื่อว่า**"เป็นผู้รู้จริง"** บุคคลผู้มองจำเป็นต้องมี**"ความเป็นมนุษย์"**เป็นคุณสมบัติอยู่ภายในรากฐานตนเองอย่างสำคัญด้วย จึงควรได้ชื่อว่าเป็นผู้มีความรู้และนำไปใช้ประโยชน์ได้อย่างถึงเป้าหมาย ซึ่งคงไม่เพียงพออำนวยความสะดวกให้แก่ตนเองด้านเดียว หากยังนำไปสู่การให้บริการแก่ผู้ที่อยู่ร่วมสังคมเดียวกันกับตนอย่างมีเหตุผลด้วย

ดังนั้น หากบุคคลใดผลิตออกมาแล้วร้องว่า**"ตลาดไม่มี"** ถ้ามองสวนทางกลับไปย่อมรู้ความจริงได้ว่า บุคคลผู้ร้องนั้นเองที่กำลังตกอยู่ในสภาพยึดติดรูปแบบทำให้ปรับตัวไม่ได้จึงไม่สามารถมองเห็นตลาด เนื่องจากช่องทางซึ่งน่าจะมองผ่านไปได้เห็นความจริงโดยที่มีรากฐานอยู่ในตัวเองได้ถูกปิดกั้นทำให้หาทางออกไ้ยาก

อนึ่ง**"เสรีภาพภายในรากฐานการเรียนรู้ของแต่ละคน"** ซึ่งไม่เพียงช่วยให้มีการกระจายในด้านวัตถุเท่านั้น หากยังหวังได้ว่าน่าจะนำไปสู่การเปิดรากฐานของทุกคนผู้มิพบาในการผลิตให้มุ่งสู่การแสวงหาความรู้จากโลกกว้าง เพื่อหวังผลสะท้อนวนกลับมาพัฒนาความคิดตัวเองให้สูงขึ้นด้วยคุณภาพและศักยภาพ

ถ้าคนในสังคมใดถูกกำหนดโดยอำนาจจากภายนอกของแต่ละคนให้พบกับภาวะปิดกั้น โดยที่ผู้ถืออำนาจคิดว่าคือวิถีทางของการแก้ไขปัญหาที่ถูกต้อง หากมองจากธรรมชาติของผู้ซึ่งมีรากฐานอิสระย่อมรู้สึกได้ว่า นั่นคือการทำลายอนาคตของสังคมอย่างลึกซึ้ง เนื่องจากเป็นการทำลายคุณภาพคนซึ่งถือเป็นทรัพยากรที่สำคัญที่สุดในกระบวนการผลิต

หากผู้บริหารในระดับผู้นำมีรากฐานจิตใจที่เปิดกว้าง ส่งผลให้ผู้บริหารระดับรองลงมามีโอกาสรับรู้และถ่ายทอดพฤติกรรมลงมาสู่ระดับล่างอย่างเป็นธรรมชาติ ย่อมช่วยให้รากฐานแต่ละคนมีอิสระมากขึ้น ทำให้สามารถปรับความคิดในการตัดสินใจผลิตสิ่งต่าง ๆ ใ้ได้อย่างสอดคล้องกันกับความต้องการของตลาดอย่างปราศจากการยึดติดอยู่กับรูปแบบอย่างแคบ ๆ

จากสภาพการเปลี่ยนแปลงที่รากฐานตั้งได้กล่าวแล้ว ย่อมมีโอกาสมองแก้ปัญาซึ่งเกษตรกรไทยได้เผชิญความจริงมาแล้วถึงขณะนี้ นับตั้งแต่การทำให้ลักษณะตัวใครตัวมัน การถือพรรคถือพวกและการแข่งขันกันเองในเชิงทำลาย ดังเช่นการลดราคาแข่งกันและลดคุณภาพผลผลิตเพื่อหวังแย่งชิงกันในตลาด และปลุกอะไรปลุกตามกันโดยไม่คิด

ริเริ่มและพัฒนาให้เกิดสิ่งใหม่ ๆ ได้ตามเหตุและผล แทนที่จะคิดปรับปรุงคุณภาพผลผลิตของแต่ละคนให้ดีขึ้นอย่างอิสระ โดยมีรากฐานความรู้สึกรับผิดชอบร่วมกันและมีน้ำใจต่อกันเป็นธรรมชาติ เพื่อหวังความมั่นคงร่วมกันในระยะยาว

จึงสรุปได้ว่า ถ้ารากฐานความเป็นมนุษย์ของแต่ละคนพอจะมีอยู่อย่างชัดเจน ไม่ว่าใครจะผลิตอะไรย่อมคิดได้เองอย่างอิสระ และหวังได้ว่าตลาดผลผลิตของแต่ละคนย่อมแจ่มใสแม้จะมีปัญหาบ้างแต่ก็คงไม่ยากที่จะแก้ไขโดยปรับปรุงแบบการผลิตตามปรกติวิสัย หากช่วยให้มีการเปิดตลาดกว้างขึ้น

หากคิดแก้ไขปัญหาคาตลาดผลผลิตของการเกษตรไทย คงต้องเริ่มจากการปรับรากฐานความคิดภายในกระบวนการจัดการศึกษา ให้หันมาเน้นความสำคัญที่การเปิดโลกทัศน์เหนือกว่าด้านเทคโนโลยี ซึ่งผลที่คาดว่าจะได้ คงไม่เพียงเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาการเกษตรเท่านั้น เนื่องจากประเด็นนี้เป็นพื้นฐานสำคัญของทุกเรื่อง ส่วนผลที่ได้รับสำหรับด้านการเกษตร ย่อมมีส่วนเสริมสร้างรากฐานความคิดให้เกษตรกรสามารถรู้เท่าทันต่อเหตุการณ์ต่าง ๆ ซึ่งแต่ละคนมีโอกาสนสัมผัส ซึ่งสิ่งดังกล่าวจะบรรลุผลตามเป้าหมาย ควรเริ่มต้นจากคนระดับบนลงมาก่อน ซึ่งได้แก่ผู้นำประเทศ ลงมาถึงผู้บริหารและผู้มีความรู้ระดับต่าง ๆ จนถึงระดับล่าง และการเปิดโลกทัศน์จะถึงคนระดับล่างย่อมขึ้นอยู่กับความจริงใจของคนระดับบนโดยไม่เอาผลประโยชน์ส่วนตัวเข้าไปแฝงไว้ในการทำงาน

บุคคลผู้มีความจริงใจต่อสังคมไทยย่อมรู้ดีว่า การเกษตรคือพื้นฐานล่างสุดของสังคมจึงมีความสำคัญมาก ไม่ว่าชีวิตใครจะเกี่ยวข้องกับงานสาขาไหนถ้ามองการเกษตรได้ถึงคน คำนึงหากปล่อยให้กระบวนการเกษตรมีปัญหาลึกซึ้งยิ่งขึ้น ย่อมส่งผลให้สังคมทรุดหนักมากขึ้น ดังจะพบกับผลในด้านเศรษฐกิจในช่วงหลัง ๆ ซึ่งให้บทเรียนแก่ทุกคนอย่างไม่ละเว้น ส่วนผู้ซึ่งมีรากฐานจิตใจยึดติดอยู่กับด้านบน คงคิดว่าเงินอยู่กับเรื่องเงินโดยมองไม่เห็นคุณค่าของชีวิตคนระดับล่างซึ่งทำหน้าที่เป็นพื้นฐานให้ตนจึงคงแก้ไขอะไรไม่ได้จริงจัง หากนำชีวิตตัวเองไปทิ้งอย่างเปล่าประโยชน์ในที่สุด.

1 ตุลาคม 2540

แก้ไขปรับปรุงจากบทความเดิมซึ่งเขียนไว้เมื่อวันที่ 10 เมษายน 2537